

Lily Klee laiškai: Pirmojo pasaulinio karo atodangos

Laima Laučkaitė

*Kultūros, filosofijos ir meno institutas,
Saltoniškių g. 58, LT-08105 Vilnius,
Lietuva*

Straipsnyje pristatytas archyvinis Vakarų Europos modernizmo dailės šaltinis – Lily Klee laiškai, rašyti Pirmojo pasaulinio karo metais dailininkei Marianai Veriovkinai į Šveicariją ir saugomi Nacionalinėje Martyno Mažvydo bibliotekoje Vilniuje. Laiškuose atsispindi Miuncheno gyvenimas karo metais, visuomenės nuotaikų kaita: nuo patriotinės euforijos iki skaudžių karo pergyvenimų, desperacijos ir noro pabėgti nuo karo tikrovės. Nagrinėjami meno ir karo santykių temos apsektai: meninis gyvenimas karo metu, dailininkų požiūris į karą, jo įtaka jų kūrybai ir meninei veiklai. Miuncheno meninis gyvenimas, apmireš karo pradžioje, vėl atsigavo apie 1916 m. – rengtos parodos, koncertai, spektakliai. Laiškų dėmesio centre – žymiausios prieškarinės vokiečių ekspresionizmo grupės „Mėlynojo raitelio“ dailininkai ir jų likimai. Išryškinamas eskapistinis „Mėlynojo raitelio“ rato kūrėjų požiūris į karo ir pokario tikrovę, atsiribojimas nuo jos ir atsigręžimas į kūrybą, dvasinį pasaulį, teosofiją, susiformavęs dar prieš Pirmąjį pasaulinį karą. Parodoma modernizmo klasiko tapytojo Pauliaus Klee aktyvi kūrybinė veikla karo metais, jo iškilimas ir pripažinimas.

Raktažodžiai: Vakarų Europos modernizmo dailė, dailės šaltiniai, „Mėlynojo raitelio“ almanacho dailininkai, Miuncheno meninis gyvenimas, Pirmasis pasaulinis karas, ekspresionizmas, teosofija, eskapizmas

---

Šis straipsnis skirtas Vakarų modernizmo dailės šaltiniui – pianistės Lily Klee laiškams, rašytiems Miunchene Pirmojo pasaulinio karo metais ir saugomiems Nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Rankraščių skyriuje Vilniuje. Kadangi Lietuvoje Vakarų Europos modernizmo šaltinių visiškai nėra, ši mažai žinoma archyvinė korespondencija verta atidesnio dailės istorikų dėmesio¹. Lily Klee (1876–1946) buvo žymaus vokiečių dailininko Pauliaus Klee (1879–1940) žmona, tad ji gerai pažinojo XX a. pradžios Miuncheno menininkus, artimai su jais bendravo. Jos laiškai, esantys Martyno Mažvydo bibliotekoje, adresuoti Miunchene gyvenusiai draugei dailininkei Marianai Veriovkina.

Rusų kilmės dailininkė Mariana Veriovkina (1860–1938) užaugo Lietuvoje, gyveno Sankt Peterburge, 1896 m. išvyko mokytis į Miuncheną, kur pasiliko ir įsiliejo į tenykštį meninį gyvenimą, tapo aktyvia naujojo meno sąjūdžio dalyve. Laikotarpis iki Pirmojo pasaulinio karo pasižymėjo intensyviu avangardo meniniu gyvenimu, Miunchenas iškilo kaip ekspresionizmo centras. 1909 m. susikūrusi grupė „Naujasis dailininkų susivienijimas“ („Neue Kunstervereinigung“) rengė skandalingas meno parodas. Susivienijimui suskilus 1912 m. jo nariai Vasilijus Kandinskis ir Francas Marcas ėmė leisti almanachą „Mėlynasis raitelis“ („Der Blaue Reiter“), o jo redakcijos rengtose parodose pristatė naująjį meną. Nors vokiečių visuomenėje prieš karą stiprėjo nacionalistinės nuotaikos, jos ne-

paliatė „Mėlynojo raitelio“ menininkų rato, kurio sudėtis buvo internacionalinė: vokiečiai Franzas Marcas, Augustas Macke, Gabrielė Münter, rusai Vasilijus Kandinskis, Aleksejus Javlenskis, Mariana Veriovkina, šveicaras Paulius Klee, austras Alfredas Kubinas, prancūzas Robertas Delauny, amerikietis Heinrichas Campendockas ir kiti. Į savo parodas jie kvietė įvairių tautų kolegas, o almanache spausdino įvairių tautų ir laikotarpių programinius meno kūrinius, pabrėždami kūrybos bendražmogiškumą, universalumą. Avangardo dailininkus visose Vakarų šalyse smarkiai puolė ir kritika, ir meninė publika, tad jie solidarizavosi, jautė savo dvasinę giminystę, palaikė nuolatinius ryšius, suvokdami, kad juos jungia svarbiausias dalykas – nauji meniniai ieškojimai, gi tautinė skirtis tėra antraeilis faktas.

Mariana Veriovkina Miunchene gyveno kartu su tapytoju Aleksejumi Javlenskiu, tačiau jų santykiai buvo sudėtingi, prieštaringi, tad po eilinės krizės 1914 m. pavasarį ji išvyko į Vilnių. Savo brolio Piotro Veriovkino, Vilniaus gubernatoriaus, namuose ji praleido beveik visą pusmetį, tapė, išitraukė į vietinį meninį gyvenimą, skaitė paskaitas Vilniaus dailės draugijoje, dalyvavo šios draugijos parodose ir planavo čia pasilikti, savo ateitį susieti su vaikystės vietomis. Tąsyk ji viešėjo ir pas kitą brolių – Vsevolodą Veriovkina, gyvenusį Kaune. 1914 m. pavasarį į Rusiją atvyko ir A. Javlenskis. Aplankęs gimines Mask-

voje bei Vyšnij Vološko dvare, birželio pabaigoje jis važiavo į Miuncheną pro Kauną, kur sutiko M. Veriovkina ir įkalbėjo ją sugrįžti Vokietijon. Kauno geležinkelio stotyje jis susipažino su Kauno tvirtovės komendantu generolu Grigorjevju, kuris pro Berlyną vyko gydytis į Nica. Važiuodami kartu jiedu atvirai išsišnekėjo. A. Javlenskui užsiminus apie gaudus dėl karo tarp Rusijos ir Vokietijos, generolas atsakė, kad tai neįmanoma: „Caras nenori karo, be to, mes nepasiruošę. Mano tvirtovė bus užbaigta tik po trejų metų. O aš, vadovaujantis pasienio tvirtovei, dviem mėnesiams išvykstu. Ar manote, kad mane būtų išleide, jei karui būtų ruošiamasi?“⁴² Šis epizodas rodo, kad 1914 m. vasarą karo nesitikėjo net karinė rusų vadovybė. Tačiau po mėnesio, 1914 m. rugpjūčio 1 d., prasidėjo Pirmasis pasaulinis karas tarp Vokietijos, Austro-Vengrijos bei Turkijos bloko ir Prancūzijos, Didžiosios Britanijos, Rusijos, Italijos, Japonijos aljanso.

Internacionalinė Miuncheno avangardo bendruomenė buvo išsklaidyta; svetimšaliai turėjo bėgti iš šalies, vokiečiai buvo pašaukti į kariuomenę. Kai karas buvo paskelbtas, M. Veriovkina ir A. Javlenskis buvo tik ką grįžę iš Rusijos: per 24 valandas kaip priešiškos valstybės piliečiai jie privalėjo palikti Vokietiją. Jie bėgo į neutralią Šveicariją palikę savo didžiulį butą Miunchene su visais daiktais, paveikslais, vertinga meno kūrinių kolekcija. M. Veriovkina skubiai paprašė savo draugę L. Klee pažiūrėti butą, pranešti apie jo būklę, perduoti nuomos mokesčius, atsiųsti reikalingus daiktus. Beveik šešerius metus truko judviejų susirašinėjimas, iš kurio išliko devyni L. Klee laiškai – autentiškas Pirmojo pasaulinio karo liudijimas, atspindintis ne tik karo eigą, buitinius įvykius, bet ir žmonių nuotaikas, menininkų likimus, Miuncheno dailės gyvenimą.

Karo pradžia Vokietijoje pasižymėjo itin pakilia, euforine nuotaika. Atrodo, išnyko klasiniai, politiniai, religiniai skirtumai, visuomenę apėmė nacionalistinis entuziazmas, patriotiniai jausmai, kuriais manipuliavo kaizerio Vilhelmo militaristinė politika. 1914 m. rudenį L. Klee rašo: „Nuotaika Vokietijoje yra pakili ir bendra. Kiekvienas jaučiasi žmogumi ir trokšta pasiaukoti. Noras ir pasirengimas aukotis yra neapsakomas. Miunchenas labai pasikeitė – tapo taikus, kiekvienas užimtas savo darbu [...]. Sunku apsaityti, kaip labai mums trūksta mūsų mylimų draugų. Augustas Macke gavo geležinį kryžių [...]“⁴³. Gyventojai susitelkė darbui, troško aukotis, visokeriopai prisidėti prie pergalių fronte. Net inteligentija, menininkai pasidavė šiai nacionalistinei euforijai, nors ir ilgėjosi kitataučių draugų, dabar tapusių „priešais“. „Mėlynojo raitelio“ dailininkai buvo pašaukti į kariuomenę, vienas jų – Augustas Macke – netrukus už drasą apdovanotas geležinio kryžiaus ordinu.

Nepraėjus nei pusmečiui nuo karo pradžios, požiūris į jį pasikeitė. 1914–1915 m. žiemą L. Klee laiškų tonas kitas: „Mes visi, visi dailininkai, išgyvename sunkų metų ir gedulą. Atėjo sunkūs laikai, tikėkimės, kad jie greitai praeis ir mes vėl laimingai kartu susirinksime. Mūsų manymu, labai gerai padarėte, bent šiuo metu pasitraukę [...]. Spauldoje dabar ypač daug rašoma apie represijas,

iki šiol visi anglai sučiupti ir įkalinti koncentracijos lageryje. Tai atsakymas į elgesį su vokiečiais Anglijoje. Mūsų draugas Augustas Macke, deja, žuvo. Tai didelis praradimas visam menui, nes buvo nepaprastai talentingas, perspektyvus menininkas. Iš Marco, ačiū Dievui, geros žinios. Čia mirtina tylą. Mažai koncertų. Teatrai tušti. Jokių parodų. Matome mažai draugų. Buvo užsukęs Kubinas [...]. Grįžo Marco žmona. Ji labai prislėgta. Jos vienintelis brolis kariauja Rytų fronte. Daug mūsų mielųjų draugų išvažiavo, yra užsienyje. Kas žino, kada mano vyras bus pašauktas į kariuomenę? Weisgerberis⁴⁴ kariauja rytų fronte. Jam nuolat gresia didelis pavojus, kaip ir daugeliui kitų. Mano vyras pasinėręs į darbą. Mums Jūsų labai trūksta.“⁴⁵

Nors frontas pro Miuncheną nėjo, meninis gyvenimas apmirė, vokiečių dailininkai gyveno žiniomis iš fronto. Pirmoji skaudi netektis – ryškaus „Mėlynojo raitelio“ nario tapytojo Augusto Macke's žūtis. M. Veriovkina žinia apie draugo mirtį pasiekė Šveicarijoje, Saint-Prex miestyje, kur pabėgėliai, pažįstamo barono Aleksandro Chruščiovo padedami, rado pastogę mediniame namelyje ant Ženevos ežero kranto. Šiaip taip įsikūrę pratinosi prie naujo gyvenimo, net pradėjo tapyti. Blogos žinios iš Miuncheno nesiliovė.

1916 m. vasarą L. Klee rašė: „Kovo 4 dieną atėjo skaudi žinia apie Marco mirtį. Jį susprogdino granata, ir jis mirė tuoj pat. Jo kapas yra pilies sode, mažoje vietoje už Verduno. Turiu gražią kapo nuotrauką, ji labai tapybiška. Ši puikiai, tikro dailininko ir žmogaus mirtis – baisus praradimas mums visiems, praradimas menui. Iš šio turtingo talento daug grožio buvo galima laukti ateityje. Mano didžiulė užuojauta vargšei poniai Marc. Ji prarado savo laimę ir apskritai viską. Jos laikysena verta pagarbos. Karas iš žmonių daro didvyrius“⁴⁶. Prancūzijos fronte, garsiosiose kautynėse prie Verduno, žuvo „Mėlynojo raitelio“ grupės lyderis tapytojas Francas Marcas, vėliau užmuštas kitas Miuncheno tapytojas Albertas Weisgerberis.

1916 m. į kariuomenę buvo paimtas ir Paulius Klee. „Kovo 11 mano vyras turėjo stoti į kariuomenę. Jis yra Landshuto garnizone (gražus senas miestelis, valanda kelio nuo Miuncheno). Jis apsistojo pas dorus pagyvenusius žmones, gerai įsikūrė. Visus šeštadienius ir sekmadienius yra laisvas ir praleidžia pas mus. Prieš Miuncheno „Sezession“⁴⁷ parodos atidarymą gavo savaitę atostogų; sudėjus su ankstesnėmis atostogomis, išėjo 14 dienų, tai buvo labai gerai. Nuo tarnybos jis tiesiog sudžiūvęs. Parodoje mums trūko jūsų. Buvo 2 Marco darbai, 1 Blocho⁸, 2 Klee temperos ir 8 akvarelės, 1 nuostabus Kokoschkos⁹ darbas. [...] Balandžio ir gegužės mėnesiais „Neue Sezession“¹⁰ vyko didelė pomirtinė Weisgerberio paroda. Ponia Weisgerber turėjo daug parduoti. Rugšėjo mėnesį planuojama didelė pomirtinė Marco paroda. Tai bus didžiulis meninis įvykis. Klausiat mažes apie draugus. Mažai ką galiu pranešti. Erbslohas¹¹ ir Kanoldas¹² pašaukti stoti į sausumos kariuomenę. Schärffas, Unoldas, Schinnereris, Blechneris – visi kareiviai¹³. Münter yra Stokholme, Kand.[inskis] ilgą laiką

buvo ten ir surengė didelę parodą¹⁴. [...] Kada baigsis šis karas? Aš stengiuosi nuo to siaubo nususukti ir užsiimu muzika, menu, literatūra [...]“¹⁵.

Nepaisant praradimų, meninis gyvenimas Miunchene 1916 m. pradėjo atsigaivinti: rengtos kasmetinės dailės organizacijų parodos, žuvusių dailininkų kūrybos ekspozicijos. Iš laiškų matyti, kad patriotizmas ir noras aukotis gerokai sumažėjo, menininkai stengėsi atsiriboti nuo karo. P. Klee kiek galėdamas pasinėrė į kūrybą ir kiekvieną laisvą nuo karinės tarybos dieną skyrė menui. Dar daugiau, greta tarnybos jis sugebėjo aktyviai dalyvauti meniniuose renginiuose, siūsti darbus į parodas Miunchene, Berlyne.

Karui artėjant į pabaigą išblaškyti Miuncheno dailininkai ėmė daugiau keliauti, nors ir trumpam susitikdavo su draugais, apsikeisdavo naujaisiais kūriniiais. Atostogų metu 1917 m. Berne aplankęs tėvus, P. Klee su žmona užsuko į Saint-Prex pas M. Veriovkina. Čia idiliškos gamtos aplinkoje bičiuliai dalijosi išgyvenimais ir žiniomis apie pažįstamų likimus. M. Veriovkina ir A. Javlenskis 1917 m. rudenį persikraustė į Ciurichą, o 1918 m. balandį apsigyveno Askonoje, vaizdingame pietų Šveicarijos miestelyje prie kalnų ir didžiulio Maggiore ežero. 1918 m. rugpjūtį L. Klee jau rašė į Askoną: „Vakar išsiunčiau Jums dvi akvareles. Gal parašytumėte, kaip jos Jums patinka? Negavau iš Ciuricho Jūsų laiško [...]. Ar liksite Askonoje? Tai turėtų būti žemės rojus. Dažnai galvoju apie mūsų gražias valandas, praleistas St. Prex. [...]“.

Hausensteinas¹⁶ dabar yra *Neueste Nachrichten* referentas [...]. Čia buvo labai įdomi Noldės¹⁷ paroda. Hausensteinas nori rašyti knygą apie Klee. Klee dirba ir su Daubleriu¹⁸. Jis daug rašė apie Klee *Kunstblatt* ir kituose meno žurnaluose, žiemą Miunchene skaitė paskaitą apie Klee meną [...]. Kubinas mums nuolat rašo. Jis jau kuris laikas nebe Miunchene, daug dirba [...]. Miunchene meninis gyvenimas intensyvėja. Žiema buvo įsimintina. Karo nebesijaučia, ačiū Dievui, jis nutolo, gyvename geriau.“¹⁹

Nors maisto trūko, kortelių racionas buvo menkas, neįtikėtina pabrango kasdieninio naudojimo prekės, gyvenimas pamažu grįžo į vagą. Nuo 1918 m. Kalėdų P. Klee buvo paleistas iš kariuomenės. Vienus dailininkus karas pražudė tiesiogine ar perkeltine prasme, kiti, priešingai, jam besibaigiant iškilo ir sulaukė pripažinimo. Toks yra ir P. Klee atvejis. Būdamas profesionalus smuikininkas, jis susidomėjo daile ir studijavo ją Miuncheno dailės akademijoje. Iki Pirmojo pasaulinio karo pradėjo kurti, svyravo tarp muzikos ir dailės, rašė kritikos straipsnius, fragmentiškai pasirodė „Mėlynojo raitelio“ parodose. Prieš pat karą apsilankė Tunise, ir ši kelionė nulėmė tolesnę jo kūrybos kryptį: islamo menas pastūmėjo grynų spalvų kolorito, sąlygiškos abstrahuoto vaizdo struktūros link. Daugiausia jis tapė kamerinius paveikslus tempera ir akvarele, pasižyminti geometrizuota kompozicine struktūra, stilizuotu naiviu piešiniu, jautriais spalvų, tonų perėjimais.

Karo metu jis daug ir produktyviai dirbo. Be to, P. Klee buvo neabejingas viešosios nuomonės formavimui, kryptingai bendravo su pripažintais meno kritikais, rašytoju Teodoru Daubleriu, Wilhelmu Hausensteinu, parašiusiu knygą „Kairuanas, arba istorija apie tapytoją Paulių

Klee“²⁰. „Hausensteinas [...] parašė esė apie ekspresionizmą ir daugiausia dėmesio skyrė Klee, vadindamas jį vokiečių kubizmo klasiku. Taip pat jis kalba apie jo muziką, tarp kitko teigia, kad Klee yra geriausias Bacho ir Mendelio smuikininkas šiuo metu žemėje“²¹. Apie P. Klee, jo vietą „Mėlynojo raitelio“ grupėje, įvairiapusį talentą, savitą kūrybinį braižą rašyta žurnaluose, skaitytos paskaitos. Miuncheno naujojo meno galerijos savininkas Hansas Goltzas 1920 m. surengė didžiulę jo kūrybos parodą, kurioje eksponuoti 362 karo metų darbai. Tai atnešė P. Klee visuotinį pripažinimą, naujojo meno klasiko vardą. Su sėkme sveikino jį ir kolegos. 1918 m. rugsėjį L. Klee rašo: „Jis (Paulius Klee – L. L.) labai džiaugiasi, kad Jūs jį vertinat ir suprantat. Kodėl žmogus visada turi būti taip toli atskirtas nuo savo dvasinių draugų?“

[...] Tačiau dvasinio pasaulio visos šios karo baisybės neliečia. „Mano karalystė yra ne šios žemės“ – tikrąją šių žodžių prasmę supratau tik dabar ir visa širdimi sutinku su jumis. [...] Aš greta muzikos daug užsiimu teosofija. Skaitau dvasingosios Rahel Varuhagen²² laiškus. Nuostabus jausmas! Miunchene sutikau sau labai artimą draugę, ji paryžietė [...]. Vakar klausėmės puikaus Klingerio kvarteto koncerto [...]. Jei keliausite šią žiemą per Berną, užsukite pas Klee tėvus, kur šiuo metu yra 25 naujos jo akvarelės“²³.

L. Klee išreiškė ne tik savo, bet ir kitų „Mėlynojo raitelio“ rato dailininkų santykį su karo ir pokario realybe, atsiribojimą nuo jos. Pasinėrimas į vidinį pasaulį yra nuolatinis jos laiškų leitmotyvas. Ji klausė muzikos, skaitė garsios XIX a. pradžios intelektualės Rahel Varuhagen laiškus, perkeliančius į kitą – meno, dvasios išminties, mistikos pasaulį. Teosofiniai veikalai buvo „Mėlynojo raitelio“ mėgiama lektūra: Rudolfo Steinerio, Jelenos Blavatskajos veikalus studijavo V. Kandinskis, A. Javlenskis domėjosi indų jogų mokymu, jų kolega dailininkas Aleksandras Salzmanas tapo gruzinų teosofu Gurdžijjevo sekėju. „Dvasingumas“ buvo vienas mylimiausių jų terminų, neatsitiktinai jis figūroja V. Kandinskio pagrindinio teorinio veikalo „Apie dvasingumą menė“ („Über das Geistige in der Kunst“, 1912) pavadinime. Paveikta simbolizmo idėjų M. Veriovkina buvo įsitikinusi, kad tikras menas neturi nieko bendra su kasdienybe, nes tai dvasios, amžinybės sfera, esanti anapus konkrečios erdvės ir laiko; jos mėgiamas posakis buvo Jėzaus Kristaus žodžiai iš Evangelijos apie „ne šios žemės karalystę“.

Ši dar prieš Pirmąjį pasaulinį karą susiformavusi eskapistinė pažiūra akivaizdi ir jų kūryboje: P. Klee paveikslams būdingos poetiškos geometrinės struktūros, V. Kandinskio darbams – abstrakčių formų dinamika, M. Veriovkinos tapybai – figūrinės vizijos, perteikiančios hipertrofuotą jauseną. Karo metais depresinių nuotaukų apimtas A. Javlenskis nutapė „Meditacijų“ ciklą – į minimalistines konstrukcijas redukuotus ikoniškus veidus. Bėgimas nuo realybės Miuncheno dailininkų kūryboje ypač ryškus palyginus su kitos ekspresionizmo atšakos – „Tilto“ grupės – dailininkų kūryba. Berlyne 1905 m. susikūrusios grupės dailininkų Ernesto Ludwigo Kirchnerio, Eriko Heckelio, Karlo Schmidto-Rottluffo ir kitų paveiksluose atsispindi karo ir pokario

įspūdžiai, suluošintų kareivių, prostitučių atvaizdai, skurdo, kančių scenos, protestas prieš karą, militarizmą, kapitalistinės santvarkos neteisybes. Jei karas atsispindėjo Miuncheno dailininkų kūryboje, tai tik niūresnėmis, liūdnėsnėmis nuotaikomis, sunkesniu, tamsesniu koloritu, nerimastinga kompozicija, bet ne tiesioginiais įvaizdžiais.

1919 m. vasarą L. Klee rašo apsilankiusi M. Veriovkinos bute Miunchene: jis apleistas, pilnas dulkių, kilimai suėsti kandžių, reikia dezinfekcijos, baldai tebestovi, tačiau spintos išgrobstytos. Miunchene trūko gyvenamojo ploto ir valdžia išleido potvarkį, reikalaujantį išlaisvinti dalį butų pabėgėliams, tad teko ištuštinti kelis kambarius. Pokario suirutė, sunkumai su vizomis kelionėms į kitas valstybes sutrukdė M. Veriovkina sugrįžti iš Šveicarijos į Vokietiją – ji parvyks namo 1920-ųjų vasarą tik tam, kad išsikraustyti. Netrukus M. Veriovkina ir A. Javlenskis galutinai išsiskirs, ji liks gyventi Askonoje, o jis su šeima persikels į Vokietiją, Vysbadeną. 1921 m. Veimare P. Klee taps Bauhauzo profesoriumi. 1921 m. į Bauhauzą iš Rusijos atvyks dėstyti ir V. Kandinskis, porevoliuciniais metais aktyviai įsitraukęs į Rusijos meninį gyvenimą, parengęs VCHUTEMAS'e dailės dėstymo programą, tačiau jo propaguotas „dvasingumas mene“ nesulaukė ten vyravusios konstruktyvistinės krypties pritarimo. 1924 m. A. Javlenskis, V. Kandinskis, P. Klee ir Lionelis Feiningeris sukurs „Mėlynojo raitelio“ analogą – „Mėlynąją ketveriukę“, tačiau tai bus labiau komercinė akcija, bendras prisistatymas JAV dailės rinkoje. Miunchene kolegos nebesusitiks, nors susirašinės, lankys vieni kitus. Kaip senos draugystės išraiška liks kūriniai, dovanoti vieni kitiems: P. Klee kambarįje iki pat jo mirties kabės M. Veriovkinos paveikslas, o jos rinkinyje garbingą vietą užims P. Klee akvarelė.

Gauta 2006 04 10

Parengta 2006 05 15

Nuorodos

- Keletą šių laiškų Vokietijoje yra paskelbusi Annkathrin Merges-Knoth. Žr.: Einige Briefe Lily Klees aus München an Marianne Werefkin in Ascona, *Marianne Werefkin „Die Farbe beisst mich ans Herz“*, Schriftenreihe Verein August Macke Haus, Nr. 31, Bonn, 1999, S. 125–131. Straipsnio autorė paminėjo šiuos laiškus bendroje M. Veriovkinos korespondencijos apžvalgoje, žr.: L. Laučkaitė-Surgailienė, Der unbekannte Briefnachlass von Marianne Werefkin, ten pat, S. 59–74; L. Laučkaitė-Surgailienė, Nežinomas Marianos Veriovkinos epistolarinis palikimas, *Tarp knygų*, 2000, Nr. 2, p. 28–33.
- A. von Jawlensky, *Memoir dictated to Lisa Kummel*, Wiesbaden, 1937; *Alexey von Jawlensky, Catalogue Raisonné of the Oil Painting*, Bd. 1, München, 1991, p. 31.
- Lily Klee laiškas Marianai Veriovkina, rašytas 1914 10 11, *Nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka* (toliau NMMB), f. 19–1537; l. 3–4. Čia ir kitur laiškus iš vokiečių kalbos išvertė autorė.
- Albertas Weisgerberis (1878–1915) – vokiečių tapytojas.
- Lily Klee laiškas Marianai Veriovkina, rašytas 1914, NMMB, f. 19–1537, l. 5–6.
- Lily Klee laiškas Marianai Veriovkina, rašytas 1916 06 12, NMMB, f. 19–1537, l. 9.
- 1893 m. susikūrė Miuncheno dailininkų susivienijimas „Sezession“, rengęs kasmetines dailės parodas.
- Albertas Blochas (1882–1961) – amerikiečių tapytojas, 1908–1921 m. gyvenęs Miunchene, Paryžiuje.
- Oscaras Kokoschka (1886–1980) – austrų tapytojas, grafikas, rašytojas.
- 1913 m. susikūrė Miuncheno dailininkų susivienijimas „Neue Sezession“, rengęs kasmetines parodas.
- Adolfas Erbslōhas (1881–1947) – vokiečių tapytojas, „Naujojo dailininkų susivienijimo“ narys.
- Alexanderis Kanoldas (1881–1939) – vokiečių tapytojas, grafikas, „Naujojo dailininkų susivienijimo“ narys.
- Edvinas Schārffas (1887–), Maxas Unoldas (1885–1964), Adolfas Schinnereris (1876–), Blechneris – vokiečių tapytojai.
- Gabiele Münter 1915 m. pasitraukė į neutralią Švediją ir Stokholmo „Gummessons Konshandel“ galerijoje 1916 m. vasarį surengė didelę savo partnerio Vasilijaus Kandinskio, o 1916-ųjų kovą – savo pačios kūrybos parodą.
- Lily Klee laiškas Marianai Veriovkina, rašytas 1916 06 12, NMMB, f. 19–1537, l. 9–11.
- Wilhelmas Hausensteinas (1882–1957) – vokiečių istorikas, rašytojas, meno kritikas, publicistas, diplomatas.
- Emilis Nolde (1867–1956) – vokiečių ekspresionistas, „Tilto“ grupės narys.
- Teodoras Daubleris (1876–1934) – vokiečių rašytojas, meno kritikas.
- Lily Klee laiškas Marianai Veriovkina, rašytas 1918 08 22, NMMB, f. 19–1537, l. 13–16.
- Wilhelmas Hausensteinas, *Kairuan oder eine Geschichte von Maler Paul Klee*, München, 1921.
- Lily Klee laiškas Marianai Veriovkina, rašytas 1918 09 12, NMMB, f. 19–1537, l. 17–19.
- Rahel Levin Warnhagen (1771–1833) – žydų kilmės vokiečių rašytoja, XVIII–XIX a. sandūroje gyvenusi Paryžiuje, Dresdene, Prahoje. 1814 m. ištekejusi už 14 metų jaunesnio vyro Karlo Augusto Warnhageno atsivertė į krikščionybę, apsigyveno Berlyne, garsėjo savo salonu, kuriame rinkosi žymiausi to meto Europos intelektualai, diplomatai, vokiečių romantizmo rašytojai. Ypač domėjosi estetika, religijos filosofija, pasižymėjo liberaliomis pažiūromis, mėgino gerinti priešiškus žydų ir krikščionių santykius. Plačiai susirašinėjo, tad po mirties liko tūkstančiai laiškų, kuriuos paskelbė jos vyras.
- Lily Klee laiškas Marianai Veriovkina, rašytas 1918 09 18, NMMB, f. 19–1537, l. 17–19

Laima Laučkaitė

LETTERS FROM LILY KLEE: EXPOSURES OF WORLD WAR I

Summary

This article presents an archival source on Western European modern art – letters written by Lily Klee in the years of the World War I to the artist Marianne Werefkin to

Switzerland, which are currently preserved at the Martynas Mažvydas National Library in Vilnius. The letters reflect the life in Munich under war conditions and the shifts in the public mood from patriotic euphoria to painful experiences, desperation and the wish to escape the war reality. The author analyses the following aspects of the relationship of art to war: artistic life during the war, the attitude of artists to war, its effect on their creative work and artistic activity. Torpid as it was at the beginning of the war, Munich's artistic life revived around 1916 when exhibitions were held

and concerts and performances given again. Attention in the letters is focused on the artists belonging to the famous pre-war German expressionist group *Der Blaue Reiter* and on their destinies. The author highlights the escapist attitude of the *Der Blaue Reiter* artists to war and post-war reality, dissociation from it and turning towards creation, the spiritual world, and theosophy – the views that formed before World War I. The article reveals the active participation of the modern art master Paul Klee in creative activity in the years of war, his rise and recognition.